

І.І. Савіцкая (Беларусь, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт)

БЕЛАРУСКІ І ПОЛЬСКІ НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ СЛОЎНІКІ: МЕСЦА Ў ГІСТОРЫІ

Моўныя сістэмы славянскіх нацыянальных моў складваліся па-рознаму. Так, асновы сістэмы польскай нацыянальнай мовы складваюцца ў XVI – другой палове XVIII стст. Сучасная беларуская мова як вышэйшая форма нацыянальнай мовы пачала складацца пазней – у XIX ст. – з прычыны пэўных сацыяльных і гістарычных фактараў. Аднак агульнасць і сумеснасць гістарычнага развіцця польскай і беларускай нацый абумовіла падабенства станаўлення моўнай сістэмы, у прыватнасці, агульнасць вызначэння этапаў фарміравання літаратурнай мовы.

Надзвычай важнай эпохай для станаўлення і фарміравання літаратурных моў у гісторыі абодвух народаў з’явілася XIX стагоддзе. У гэтым працэсе найбольш важнае значэнне мае з’яўленне абагульняючых лінгвістычных прац двух тыпаў: граматыкі і слоўніка нацыянальнай мовы, не столькі падобных тыпалагічна, колькі суадносных паводле іх функцыі ў станаўленні абедзвюх літаратурных моў.

Калі гаварыць пра лексікаграфію, то варта адзначыць, што слоўнік адыгрывае першаступенную ролю ў абуджэнні этнічнай самасвядомасці народа, паколькі ахоплівае не толькі сферу мовы, але і сферу культуры: ён акумулюе лексіку розных грамадскіх пластоў і рэгіёнаў, утрымлівае каштоўныя звесткі пра народную культуру і нават аб’ядноўвае вакол сябе прагрэсіўныя грамадскія колы. Гэтыя рысы лінгвістычных слоўнікаў перыяду станаўлення (адраджэння) славянскіх літаратурных моў дазваляюць вызначыць падобныя слоўнікі як “**працы агульнанацыянальнага маштабу**, якія карыстаюцца аўтарытэтам і ў больш познюю эпоху развіцця мовы і культуры народа” [3, с. 10].

У гэтай галіне трэба адзначыць розныя храналагічныя межы і колькасныя паказчыкі польскага і беларускага нацыянальных слоўнікаў.

Адной з функцый нацыянальнай лексікаграфіі ў ранні слоўнікавы перыяд з’яўляецца вывучэнне нацыянальнай літаратурнай мовы. Адносна беларускай літаратурнай мовы неабходна заўважыць, што як у першай, так і ў другой палове XIX ст. у поглядах на беларускую мову не было адзінай думкі: некаторыя даследчыкі (Б. Ліндэ, М. Максімовіч) лічылі яе самастойнай славянскай мовай, іншыя (І. Сразнеўскі, А. Сабалеўскі) разглядалі беларускую мову ў якасці дыялекта або рускай, або польскай моў. Нягледзячы на гэта, інтэнсіўнае этнаграфічнае даследаванне Беларусі выявіла багатую старажытную пісьмовую спадчыну, якая патрабавала аналізу і слоўнікавай сістэматызацыі.

Для беларускай мовы такім слоўнікам з'явіўся “Слоўнік беларускай мовы” І.І. Насовіча, запланаваны Імператарскай Акадэміяй навук у якасці другой часткі “Опыта словаря областных наречий”, але выдадзены ў Санкт-Пецярбургу ў 1870 г. як самастойная праца пад назвай “Словарь белорусского наречия”. І. Насовічу было даручана скласці слоўнік, які “сістэматызаваў бы лексіку жывой народнай мовы і быў бы адначасова крыніцай для лінгвістычных даследаванняў беларускай мовы і дапаможнікам пры чытанні старажытных помнікаў пісьменства” [1, с. 60].

Гэта самы аб'ёмісты паводле колькасці сабранага і лінгвістычна апрацаванага матэрыялу беларускі слоўнік XIX ст. (у параўнанні з папярэднімі лексікаграфічнымі выданнямі – К. Калайдовіча, П. Шэйна, І. Грыгаровіча і інш), які ахопліваў больш за 30 тысяч адзінак лексікі і фразеалогіі жывога беларускага маўлення сярэдзіны XIX ст. усяго моўнага ландшафту тагачаснай Беларусі. Многія словы былі са старабеларускіх пісьмовых помнікаў. Усе значэнні слоў і словазлучэнняў раскрываюцца аўтарскімі тлумачэннямі і цытатамі з дыялектнай, фальклорнай ці агульналітаратурнай мовы. Маштабнасць слоўніка і навуковае апісанне яго рэестру вынікала з пастаўленай перад яго складальнікамі задачы: “въ виду осознанной необходимости иметь подъ руками словарь этого наречія [беларускай мовы – І.С.], между прочимъ и для пониманія важныхъ и любопытныхъ историческихъ актовъ, на немъ писанныхъ” [2, уступнае слова К. Весялоўскага].

Аднак у выніку працы над лексікай аднаго з т. зв. “наречій” І.І. Насовіч дасягнуў значна большай мэты: сабраны слоўны матэрыял зафіксаваў у межах “русскаго языка” не проста “наречія”, а самастойнай мовы, здольнай прадугадаваць адзінкі, прыдатныя для розных камунікатыўных задач. Адметнасць беларускай мовы падкрэслівалася не толькі гістарычным і краязнаўчым каментарам, які надаў слоўніку пэўную гісторыка-культурную вартасць, але і ўласна лінгвістычным аналізам многіх рэестравых адзінак, згодна з якім лексемы або паўсталі адметнымі ў параўнанні з іншымі мовамі, або набылі беларускую фанетычную ці граматычную спецыфіку пры запазычанні: **сакрамэнт** – *Тело и кровь Господа нашего Иисуса Христа. Слово заимствованное отъ Поляковъ и употребляемое только въ бывшихъ уніатскихъ приходахъ; по* – *сверхъ значеній, указанныхъ в Словаре, предлогъ слитный, повторяемый часто при глаголахъ, которыхъ совершенный видъ уже составилъ изъ предлога По, для большаго усиленія действия, или для означенія действия многихъ и въ несколько пріёмовъ, какъ-то: побрали, попобрали, попобрано; повывозили, поповывозили, поповывезли, поровывезены; побили, попобили; повывернулись, поповывернулись ўси сь саней. Словъ сь удвоеннымъ предлогомъ по чрезвычайно много в Белорусскомъ наречіи; посему, для*

избежания внесения ихъ в Словарь, сделано здесь это общее замечание о слитномъ предлоге По.

Слоўнік І.І. Насовіча быў распачаты як "Опыт словаря *областных наречий*" (курсіў наш – І. С.), але ў працэсе складання пераўтварыўся ў "Словарь *белорусского наречия*". З прычыны запозненасці складвання беларускай нацыянальнай мовы не магчыма было адлюстраванне разгалінаваную беларускую стылістычную сістэму. Аднак абагульненне ў адной крыніцы найбагацейшага беларускага лексічнага здабытку дало І.І. Насовічу магчымасць падкрэсліць наяўнасць на славянскім моўным абшары самастойнай славянскай мовы.

Што тычыцца польскай нацыянальнай лексікаграфіі, то трэба адзначыць больш ранняе выданне лексікаграфічных прац, якія б паказалі багацце назапашаных лексічных рэсурсаў мовы. У сувязі з гэтым варта згадаць "Słownik języka polskiego" Самуіла Багуміла Ліндэ, выдадзены ў 6-ці тамах ў 1807-1814 гг. у Варшаве. Выданне слоўніка Б. Ліндэ было прадвызначана гісторыка-культурнай сітуацыяй у Польшчы ў канцы XVIII – пачатку XIX стагоддзяў, калі пад пагрозай страты нацыянальнай незалежнасці барацьба за родную мову набыла вострую палітычную значнасць. Матэрыял для гэтага слоўніка быў узяты з твораў найбольш выдатных пісьменнікаў пачынаючы з XVI ст. і тагачаснай жывой мовы і меў на мэце паказаць усе магчымасці польскай літаратурнай мовы. Рэестравая частка слоўніка ахоплівае агромністы корпус польскай лексікі: гістарычную (мова літаратуры 1540-1800-х гг. – з твораў Я. Каханоўскага, П. Скаргі, І. Красіцкага і інш.) і сучасную для таго перыяду (у тым ліку некаторую частку размоўнай лексікі). Да загалоўчых слоў і розных іх значэнняў пададзены нямецкі пераклад, а таксама прыведзены эквіваленты з іншых славянскіх моў, якія разумеліся аўтарам як дыялекты адной, адзінай мовы, што аб'ектыўна спрыяла назапашванню матэрыялу для параўнальна-гістарычнага вывучэння славянскіх моў. Да таго ж, прыклады да прыведзеных адзінак падбіраліся такім чынам, каб выказаць дынаміку гістарычнага развіцця значэння гэтай адзінкі. Ва ўступе да слоўніка С. Ліндэ падкрэслівае сваё імкненне сабраць разам і параўнаць "сляды славянскай міфалогіі і рэлігіі" [Цыт. па: 3, с. 17], г.зн. розныя назвы паганскіх бостваў і народных святаў. Гэта знайшло адлюстраванне ў значным аб'ёме слоўнікавага артыкула *bożatko*. Аўтар устаўляе і кароткія апісанні абрадаў, якія здзяйсняюцца ў святы, напрыклад, назва *badnyak* – *палена, якое кладуць на агонь перад Калядамі*. Так, нягледзячы на агульную тэндэнцыю імкнення да культурных каштоўнасцяў эпохі асветы (пераважная цікавасць да кніжнай лексікі, да з'яўлення грамадскай і навуковай тэрміналогіі), у слоўніку часткова прадстаўлена лексіка матэрыяльнай і духоўнай культуры народа. На лексікаграфічную канцэпцыю слоўніка С. Ліндэ абапіраўся новы "Слоўнік польскай мовы",

створаны на чале з Я. Карловічам, А. Крыньскім і У. Нядзвецкім ужо на мяжы XIX-XX стст. (1900-1927 гг.), аднак рээстравая частка слоўніка 1900-1927 гг. у параўнанні са слоўнікам С. Ліндэ значна папоўнілася за кошт рукапісаў XV ст., вялікай колькасці запазычанняў, а галоўнае – значнага масіву дыялектнай лексікі.

Гістарычны характар слоўніка С. Ліндэ забяспечыў яму адно з галоўных месцаў у тагачаснай аўтарскай еўрапейскай лексікаграфіі. Гэтая праца, таксама, як і "Слоўнік беларускай мовы" І. Насовіча, выконвала функцыю вывучэння нацыянальнай мовы і стала на цэлыя дзесяцігоддзі неабходным лексічным дапаможнікам для польскіх пісьменнікаў і вучоных. Аб'ядноўвае абодва слоўнікі і тое, што зацікаўленасць іх складальнікаў нацыянальнай культурай, звязаная спачатку з рамантычнымі тэндэнцыямі, паглыбляецца разам з развіццём этнаграфіі, дыялекталогіі і іншых памежных навук, што і выклікала этналінгвістычны змест слоўнікаў. Адрозненне ж паміж імі заключаецца ў тым, што слоўнік С.Б. Ліндэ, акрамя таго, што створаны больш чым на паўстагоддзя раней за слоўнік І.І. Насовіча, змяшчае ў сабе лексіку пісьмовых крыніц і толькі нязначна ахоплівае дыялектную лексіку. Наадварот, у слоўніку І. Насовіча зварот да нацыянальна-самабытнай лексікі, увасабленнем якой сталі дыялектызмы, цесна звязана з яе фальклорна-этнаграфічнай базай.

Такім чынам, гістарычнае развіццё польскай і беларускай нацый вызначаецца як падабенствам і нават сумеснасцю, так і разыходжаннем, што адбівалася на абедзвюх моўных сістэмах: і беларуская, і польская літаратурныя мовы праходзілі агульныя этапы свайго фарміравання і нармалізацыі, аднак асаблівасці палітычнага, гістарычнага і нацыянальнага жыцця абодвух народаў абумовілі храналагічную і сітуацыйную адметнасць гэтых этапаў. Пры гэтым нельга не заўважыць розніцу ў колькасных і якасных паказчыках, а таксама ў тэрмінах складання і выдання беларускага і польскага нацыянальных слоўнікаў, якія кожны ў свой час выконвалі функцыю вывучэння нацыянальнай літаратурнай мовы.

Літаратура

1. Гуліцкі, М.Ф. Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX – пачатак XX ст.) / М.Ф. Гуліцкі. – Мінск: Вышэйшая школа, 1978. – 120 с.
2. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы / І.І. Насовіч. – Мінск: Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1983. – 792 с.
3. Плотникова, А.А. Словари и народная культура: Очерки славянской лексикографии / А.А. Плотникова. – Москва: Издательство Института славяноведения РАН, 2000. – 208 с.

*(Даклад на Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі
“Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксце”
(Віцебск, 21-22.10. 2010)*